

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмбаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 17.10.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 17.10.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типограф. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 17.10.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІМӘУЛЕН Г.А., ҚОҚЫШЕВА Н.М.	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде).....	7
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Ономастикадағы номинациялық сипат.....	16
ЕРМЕКОВА Т.Н., ЖАҢАБАЕВА Н.А.	Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты.....	25
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер.....	40
КУРМАНОВА Б. Ж., УТЕГЕНОВА А., ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж.	О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области.....	50
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А., СӘМЕНОВА С.Н.	«Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі.....	62
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша ғылым-білімге қол жеткізудің жолдары.....	70
ТЕЛҒОЖАЕВА Қ.С., ҚОСЫМОВА Г.С.	Абай әлемін бағалаудағы эмоциялық бірліктер.....	79
ШАДКАМ З., ТҰЯҚБАЕВ Ө.О., СҰЛТАНБЕК Қ.Б.	«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен.....	89
КҮРКЕБАЕВ К.Қ.	Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктер.....	101

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРАЗОВА М.Н., АЛИМБАЕВ А.Е.	Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы.....	113
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р. АМАНГАЗЫКЫЗЫ М., ОРАЗБЕК М.С., СЕКЕЙ Ж.	Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар..... Абай как архетип поэта.....	124 134
ГАЛЫМЖАНОВ Б.Г.	Юнус Эмре және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының үндестігі.....	144
NURGALI K.R., SIRYACHENKO V.V.	Chekhov's principles of artistic organization in the creative work of G. Musrepov.....	153
МУСАБЕКОВА С.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Көркем шығарма құрылымындағы түс көру мистикалық мотив ретінде.....	163

МУСИНОВА Г.С., ТУЛЕБАЕВА К.Т.	Драмалық шығармалардағы Семей қасіретінің көрінісі.....	175
ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі.....	188

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ШАҚАМАН Ы.Б.	А.Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулерінің әдіснамалық негізі.....	197
ҚҰРМАМБАЕВА Қ.С.	Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі.....	204

ХҒТАР 16.21.43

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.06>Ж.А. ҚҰСАЙЫНОВА¹ С.Н. СӘМЕНОВА²

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан¹
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан²
(e-mail: zhaina-1972@mail.ru¹, sn.sveta@mail.ru²)

«БОЛЖАУ», «ЖОРАМАЛДАУ» МОДАЛЬДІ РЕҢКТЕРІНІҢ СИНТАКСИСТЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Синтаксистегі құрылымдық бағыттың қазіргі жетістіктері модальділік категориясының барлық аспектілерін әлі де қамти алмай отыр. Модальділік категориясы тек объективті модальділікке қатысты, реальды немесе ирреальды әрекеттерге деген көзқарас тұрғысынан сипатталады. Дегенмен сөйлеу әрекетінде қолданылатын субъективті модальділіктің грамматикалық белгілері әлі де мұқият зерттеуді қажет етеді. Мақалада модальділік санатын басқа грамматикалық заңдылықтармен салыстыра отырып, өзіндік құрылымы, дербес жасалу жолы бар, сөйлемаралық байланыста немесе мәтін аясында жүйеленетін күрделі, ауқымды заңдылық екені дәлелденеді. Осы мақсатта ғылыми мақалада функционалды грамматика мүмкіндіктерін ескеріп, болжау, жорамалдау модальді реңктерінің жасалу жолдары қолданыстық ортасымен, ондағы бірліктердің ішкі байланысын ескере отырып талданды. Болжау, жорамалдау модальді мағынасының сөйлем деңгейіндегі көріністері сараланып, айтылу мақсатына қарай жіктелетін: хабарлы, сұраулы сөйлемдердің функционалды қызметіне қарай біріге қолданылып, болжау функционалды-семантикалық өрісін қалыптастыруға бейім құрылымдар екені дәлелденді. Болжау-жорамалдау мәндерінің жасалу жолдары хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдер құрамында «болжау» етістігінің семантикалық мағынасынан бастау алып, есімшенің -ар, -ер жұрнақтарынан, «болар», «шығар», «жарар» модаль сөздері мен «сияқты», «тәрізді» модаль сөздерінің, демеуліктердің көмегімен және контекстік семантика әсерінен жасалатыны айқындалды.

Түйін сөздер: субъективтік модальділік, семантикалық өріс, болжау реңкі, жорамалдау реңкі, хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, бұйрықты сөйлем.

Кіріспе. Тілдің әр түрлі деңгейіне тиесілі құрылымдар субъективтік модальділіктің ішкі мүмкіндіктерін ажыратуда, функционалды грамматика заңдылықтарына бағына отырып, бір қызметтік бағытта біріге алады. Жоғарыда аталғандай «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін білдіруде, құрылымдық синтаксисте байланыссыз қаралатын хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдер бірдей үлес қосады. Әрине, олардың табиғаты, бұл қызметтегі ерекшеліктері саралай талдауды қажет етеді. Осы тұрғыдан ғылыми мақалаға негіз болған хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің субъективтік модальділікке қосар үлесі өзекті тақырыптар қатарына жатады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында жинақтау, салыстыру, талдау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты. Теориялық тұжырымдарды саралау үшін, көркем әдебиеттен алынған материалдар негіз болды.

Талқылау мен бақылау. Төл грамматикамыздағы субъективтік модальділік

мәселесі – логика ғылымымен байланыста қаралғанымен, өзіне тән құрылымдық белгілері әлі де талдауды қажет ететін, өзіндік нысаны бар, негізгі белгілері функционалдық, прагматикалық, психолінгвистикалық бағыттардың ізімен тоғыстыра, шектестіре, салыстыра талдауда айқындалатын дербес, күрделі семантикалық категория. Бұл тақырыпқа қатысты жалпы теориялық мәселелер С.Аманжолов [1], А.Бондарко [2], Р.Әміров [3], Ә.Нұрмаханова [4], С.Исаев [5], Ж.Жақыпов [6], З.Ерназарова [7], С.Құлманов [8] еңбектерінде қарастырылған. Ғылыми мақалада субъективтік модальділіктің жекелеген ішкі мәндерін талдауға назар аударамыз.

Модальділік категориясының ішкі мәндері болып табылатын, «болжау», «жорамалдау» реңктерінің жасалуын сипаттауда, функционалды грамматика қағидаттарын басшылыққа алсақ, грамматикалық құрылымдарға қызметі жағынан интеграциялануға мүмкіндік береміз. Осы тұрғыдан атқаратын функциясы жағынан бір семантикалық өріске хабарлы, сұраулы сөйлемдер біріге алады. Оларды нақты мысалдармен төмендегідей сипаттауға болады.

Болжау мәнінің жасалу жолдары хабарлы сөйлемдер құрамында «болжау» етістігінің семантикалық мағынасынан бастау алып, синонимдік қатарлары арқылы кеңейе түседі. Мысалы: Ұлжан баласының мына пішінін жақтырмады. Бірақ ішінен: – Ұялғаны шығар,– деп байлаған (М.Ә.). Мұнда болжау реңкі төл сөздің құрамындағы «шығар» модаль сөзі, әрі автор сөзінің етістігі арқылы берілген.

Жинақталған мысалдардан байқағанымыздай, хабарлы-болжау мәні есімшенің -ар, -ер тұлғалары арқылы белсенді көрініс береді. Көрсетілген жұрнақтардың табиғатындағы келер шақтық реңк үстеу қызметі алдағы іс-әрекетке сілтеме жасап, ақпараттың модальді реңкін өзектендіреді. Мысалы: Маған да азық келіп қалар (Ғ.М.). Олар ертең келіп қалар (Ауызекі). Шақ категориясы көрсеткіштерінің мұндай қызметін ескере келе И.Р. Гальперин: «Ирреальность событий, фактов, персонажей, отношений выявляется особенно ярко в обращении писателя с временными и пространственными категориями»,– деген тұжырымдарымен түйіндейді [9, 121].

Талданған -ар, -ер келер шақ тұлғалары -ау демеулігімен бірлікте, ішкі семантикалық қатынаста әрекеттесе отырып, хабарлы сөйлем бойында көрініс беретін «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін орнықтыруға қатысады. Сараланған теориялық тұжырымдарды төмендегі мысалдар бекітеді: Жазықсыз күйіп едің, орныңды қайтадан аларсың-ау (Ә.С.).

Мысалдарды салыстыруда -ар, -ер тұлғасының негізінде жасалған «болар», «шығар», «жарар» модаль сөздері мен жоғарыда талданған келер шақтағы «қалар» құрылымдарының сыртқы тұлғаларындағы ұқсастықты байқауға болады, бірақ бұлардың грамматикалық қызметі тең емес. Мұндай модаль сөздердің грамматикалық қызметі де, сөйлемді семантикалық жақтан түрлендіру функциясы да әр түрлі. Себебі бұл тұлғаларға келер шақ есімше жұрнақтарының қатысы болса да, олардың келер шақтық қызметі көмескіленген. Айталық, берілген мысалда субъектінің ойы осы шақтағы кезеңге сәйкес келеді. Мысалы: Қыздың көмейіне «оның ар жағы не болды?» деген сұрақ та келген болар (Ә.Н.). Салыстыра қарасақ, «шығар», «болар» тұлғалары дәл осы құрамда субъекті болжалын актуальдандырады. Мысалы: Көп болса 4-5 жас қана үлкен шығар (Ә.Н.). Кеуденде орден-медаль жоқ дегені болар (Ә.Н.). Көрсетілген сөйлемдерде алдағы іс-әрекеттің орындалуына болжау жасалмай, субъектінің осы шақтағы іс-әрекетті жорамалдауы нақтыланады. Бұл сөйлемдерде «шығар», «жарар» модаль сөздерінің дәнекерлігімен хабарлы-жорамалдау модальді мәндері жасалған.

Бір ескеретіні, хабарлы сөйлемдер құрамында -ар, -ер тұлғалы модаль сөздерінің модальді мәнді түрлендіруі қолданыстағы белсенділігімен дараланады. Мысалы: Тұтқындарды алып жүретіндер мықтаса жиырма болар (Ж.Т.). Өзінің зеректігімен мен ойлаған ойдың үстінен түсіп жатқан шығар (Ә.Н.). Бірақ бұл қолданыстардың модальді

мағынаны түрлендіруі тең дәрежеде емес. Тереңірек салыстырсақ, «болар», «шығар» модаль сөздері дербес қолданыста жалпы болжау-жорамалдауды айқындаса, «жарар» көмекші сөзі сөйлемге күдігі басым модальді реңкті қосады. Тағы бір назар аударатын жағдай: «шығар», «болар» модаль сөздерінің қызметіне II жақтағы жіктік жалғауымен бірлікте қолданысы және сұраулы интонация да елеулі әсер етеді. Мысалы: Қой, өзің емес шығарсың? (Ә.Н.) сөйлемінде «болжау», «жорамалдау» модальді мәнінен гөрі сенімсіздік субъективтік модальді мәні белсенеді

Хабарлы сөйлемдер құрылымында «шығар» модаль сөзі мен қыстырма сөздер қатар қолданылып, модальді мән үстемелене түседі. Мысалы: Бәлкім, ол мені аяғандықтан сөйткен шығар (Ә.Н.). Бұл жағдайда сөйлем ішіндегі препозициялық кідіріс, сөйлем соңындағы интенсивтілік сөйлемнің модальді реңкін күшейтуге негіз болады. Яғни, мұндай сөйлемдердің айтылу сазы «жорамалдау» модальді мәнін ажыратып, субъекті көзқарасын даралай, күшейте көрсетуге сеп болады.

Модаль сөздердің ішінде «сияқты», «тәрізді» тұлғалары жетекші қызмет атқарып, болжау реңкін үстейтін негізгі тірек немесе доминант болып қызмет атқарады. Ойымызды төмендегі мысалдарды түрлендіре отырып бекітуге болады, яғни, «сияқты» модаль сөзі қатыспаған жағдайда сөйлем сенімді модальді мәнді ажыратуға тірек болады (Абай көңілінде әзірлеп алған байлау бар. Шөгелді баптап отырғаны анық). Ал «сияқты» модаль сөзінің сөйлемнің айтылу ырғағына да, ішкі семантикасына да әсер ету мүмкіндігі бірден көзге түседі. Ойымызды дараланған мысалдар бекітеді: Бұл тұста Абай көңілінде әзірлеп алған байлау бар сияқты (М.Ә.). Шөгелді баптап отырғаны анық сияқты (Ғ.М.). Сол әлгі Аманды дайындап жүрген сияқты (Ғ.М.). Сондай-ақ, хабарлы сөйлем құрамындағы мезгіл мәнді лексикалық қолданыстар күрделі етістіктер құрамындағы «тиіс», «мүмкін» модаль сөздерімен бірлікте болжау модальді мәнін күшейтуге атсалысады. Мысалы: Міне, енді-енді келіп қалуға тиіс (С.Д.).

Мәтінде ақпараттың шығу көзі үшінші жаққа қатысты болса, болжау реңкі басым хабарлы сөйлемдер жасалады. Яғни, ақпаратты біреуден естіп, оның нақтылығы дәлелденбеген жағдайда сөйлемнің модальді реңкі басымданады. Мысалы: Сол жасырған малды болыс, сірә, сырттан қосып жіберсе керек (Ғ.М.). Білетіндер шын айтса: «Нұғыманның ол елге көрінетін беті жоқ. Ана жылдары қайта келер есігін тым қатты жауып кеткен» деседі (Қ.Ж.). Әріден келе жатқан деседі-ау... (М.Ә.). Үшінші жақтың белсенділігі демеуліктермен бірлікте қалыптасқан. Мұнда «деседі-ау» тұлғалары болжау, жорамалдау реңкін күшейте түскен.

«Ғой» демеулігінің жетекшілік қызмет атқарғандағы көп қырлы қызметі төмендегі мысалдардан көрінеді. Сол, сол. Бұл қайда бара жатыр? Қызыл үйге хабар бермекші ғой... (Х. Е.). Мұнда мақсатты іс-әрекетті даралайтын «бермекші» етістігінің модальді реңкін түрлендіруге «ғой» демеулігі әсер етіп, «жорамалдау-болжау» мәндегі модальді мағынаны қалыптастырған.

Жинақталған мысалдардың негізінде, дербестенген модаль сөздердің негізінде қалыптасқан қыстырма сөздердің де болжау, жорамалдау модальді мәндерін ажыратуға қатысы бары анықталды. Олардың бұл қызметін талдамас бұрын қыстырма сөздердің сөйлем аясындағы рөлін, құрылымын саралап өтуге болады.

Біріншіден, дара қолданылған қыстырмалар: Әрине, жақсылық та мұғалімнен (Ә.Т.). Мүмкін, сізбен бір полкқа жолдама алып бара жатқан шығармыз (Ә.Т.). Адамзат та бала тәрізді ме, қалай (Ә.Т.). Кешегі қырғын соғыс, кешегі шындық бүгін айтсаң біреу сенер, біреу сенбес елеске айналған жоқ па, сондықтан ба, кім білсін, сол күндер туралы Зордан әңгіме қозғауды көп қаламайды (Ә.Т.).

Екіншіден, әр сипаттағы қыстырмалардың жарыса қолданылған түрлері: Кім біледі, мүмкін, мұның да кәдеге асар күні болар... (С.М.). Әлде... құдай салмасын... екеуі ажырасып кетті ме? (Ә.Т.). Ол аттан мен, сірә, аунап түсіп қалдым-ау, шамасы,

бала күнімнен атқа шаба алмайтын қопал едім, өзіме де сол керек (Ә.Т.).

Үшіншіден, бір сипаттағы қайталана қолданылған қыстырмалар: Алыстан қарауытып орман көрінеді, үміт орманы сол болар, мүмкін, сол арада екінші эскадрильяның штабы болар, мүмкін, бұлардың бүгінгі азабы осымен бітер, мүмкін (Ә.Т.). Ана кісі бұған әлдене айтқан-ау, шамасы, Арасанбай соны құптай мойындап, үнсіз қабылдаған-ау, шамасы (Ә.Т.).

Қыстырмалардың құрылымдық жақтан түрлене қолданылуында елеулі айырмашылықтар көзге түседі. Дара қолданылған қыстырмаларға қарағанда, қайталана қолданылған қыстырмалар екі жақты қызметті меңгереді. Біріншіден, сөйлемдегі модальді мағынаны дараласа, екіншіден, қолданыстың экспрессивтік бояуын үстемелейді. Ал жарыса қолданылған қыстырмалар модальді мағынаның синкретті көрінісін саралайды. Айталық, жоғарыдағы бірінші мысалда субъектінің топшылауы, жорамалы мен үміті (екінші сөйлемде жорамал, күдік; үшінші сөйлемде болжал, топшылау) қыстырмалардың әсерінен бір сөйлем бойында қатар көрініс берген. Бұл қолданыстардың барлығы қыстырма сөздердің белгілі бір мақсатпен қолданылатынын көрсетеді. Яғни, оның стилистикалық түрлендіруді әрі грамматикалық мақсатты да жүзеге асыратыны байқалады. Осындай қызметін ескерген зерттеулерде қыстырма сөздердің сөйлемдегі орнын, атқаратын функциясын төмендегідей дәйектеген: «Қыстырма сөздерді осы көрсетілген мағыналарында дұрыс қолданса, айтайын деген ой көркем, әдеби тілмен жеткізе сөйлеудің стильдік реңі өзгеше мәнерлі болады. Мысалы: Бәсе, ки десем, бір көнбейді. Ал, міне, үйретіп алыңдар! – деген сөйлемдердің қыстырмаларын алып тастап, «Ки десем, бір көнбейді. Ал үйретіп алыңдар!» – деген түрде айтсақ, алғашқы мән, мазмұны, мәнері түгел сақталмайды, сөйлемдер айтушының көзқарасын толық ашып көрсете алмай тұр» [10, 87].

Қыстырмалардың мәтін аясындағы көріністерін саралау нәтижесінде, болжал модальді мағынасының семантикалық өрісін ажырататын амалдардың құрамын төмендегідей топтаймыз: «мүмкін», «сірә», «әлде», «кім білсін», «демек», «шамасы», «бәлкім» қыстырмалары – бұл қызметте өзара синонимдес қолданыстар болып табылады. Мүмкін, менікі асылық шығар, бекер жала жауып жатқан шығармын, мүмкін, бұл кісі өз мамандығының шебері шығар (Ә.Т.). Күн жарықтық көтеріле бастаған-ау, сірә, орман ішін қапырық ауа тұмшалап тастапты, үф еткен самалдың нышаны да білінбейді (Ә.Т.). Сол жалғыз арық шүрегейдің тілеуін тілеп отырған шиеттей аш бала бар ма үйінде, әлде, сол жалғыз арық шүрегейдің қалжасын ансап отырған жары бар ма, кім білсін, мерген бүгін үйіне құр қол қайта алмайды (Ә.Т.). Әлде, түк тындыра алмай кетіп барамын дегісі келді ме екен (Ә.Т.). Болсам деп талпына білген таныстықпен, жекжаттықпен, сүйеумен жетті ме бұл биігіне, кім білсін (Ә.Т.). Жақындай келе анық аңғарды – бұл байқаған қозғалыс өзеннің шығыс жақ бетінде, демек, неде болса біздің адамдардың әрекеті (Ә.Т.). Өмірінде ілкі мәрте, бәлкім, соңғы мәрте Зорданның қара түннен үрей сезінгені осы болар (Ә.Т.). Мені жау деп шошыды-ау, шамасы (Ә.Т.). Аналар асығар емес, зеңбіректерін әбден дәлдеп көздеп, бір-ақ басып салмақшы болды-ау, шамасы, асығар емес, бірден құртпақ, бірден бұның көзін жоймақ (Ә.Т.). Бұған дейін Меңтай аузынан мұндай қатал сөз шыққанын естіген емес едім. Ол жолдастарының кемшілігін кешіре біліп, ешкімнің көңілі қаларлық сөз айтпайтын еді. Сол сабырлы әдетін бүгін бірінші рет бұзғанына қысылды ма, кім білсін, Зайкүлдің сөзін естіп болғаннан кейін құлағының ұшына дейін қызарып, төмен қарады (Ә.Н.). Мүмкін, ешбір рұқсатсыз-ақ жүгіріп барып Зорданның самолетіне отыра салып ұша жөнелер (Ә.Т.).

Сол сияқты, субъектінің көзқарасын даралайтын «менің ойымша», «менің шамалауымша» т.б. қыстырмаларының да мәтіндегі семантикалық кеңістік ықпалымен болжау, жорамалдау модальді мәнін үстеуге қабілеті бар. Менің шамалауымша, Мүлік жасаған қылмысқа осының өзінің қатысы бар (С.Д.).

Хабарлы сөйлем модальділігін қолданыстағы негізгі етістік және -ау демеулігінің дәнекерлігімен байланысатын «деймін» үлгілері де арттырады. Мысалы: Сол түрімді аяды-ау деймін (Ә.Н.). Тегі, оны ауыстырып киерлік лайықты басқа кеуде киімі болмады-ау деймін (Ә.Н.). Менің сұқтанып отырғанымды сезді-ау деймін (Ә.Н.). Бұл үлгілердің үнемі болжал-жорамал модальді реңкін білдіруі де назар аудартады.

Сөйлеу тілінде сұраулы, бұйрықты сөйлемдер де болжау, жорамалдау мәндерін жеткізетін синтаксистік амалдар ретінде қызмет атқара алады.

Талдауға негіз болған төмендегі мысалдағы тізбектеле қолданылған сұраулы сөйлемдердің қызметі бірдей емес. Мұндағы бірінші сұраулы сөйлем модус пен диктум арасын жалғастырушы дәнекер қызметін атқарған. Бұл сөйлем соңғы сұраулы сөйлемдерде көрініс беретін модальді реңкті белсендіру қызметін атқарған. Ал соңғы сұраулы сөйлемдер субъектінің ішкі ойын суреттеп, болжау-жорамалдау модальді реңкін күшейткен. Мысалға назар аударсақ: Сонау бір жылдары қашан бір-бірімен кездескенше асығып, амалын тауып жеке жерде ұшыраса қалса сағынышпен құшақтасып, ұзақ тұрып қалатын ғашық жандар қазір үнсіз. Қанша жақын отырса да, аралары қандай алшақ. Енді міне, екеуі жеке қалып, оңаша отырғанда ауызға оңтайлы сөздің түспейтіні қалай? Ғашықтардың аяғы жасықтыққа соққаны ма? Әлде, жастары жетіп, болары болып, бояуы сіңген, тоқтаған шақтың нышаны ма бұл? Ендігі ақтарар сырда, шығарар шерде не мән бар? Одан не келіп, не кетпек, әлде, осыны ойлап отыр ма? (М.Ә.). Мұндай сұраулы сөйлемдердің құрылымында «әлде» қыстырмасының қызметі де белсенді. Назар аударсақ, тізбектеле қолданылған сұраулы сөйлемдердің модальді мәнді реттеу қызметі мәтін кеңістігінде ішкі құрылымын, ішкі семантикалық қатынасын бұзбай қолдануда ғана айқындалады.

Төмендегі мысалда -сын, -сін тұлғалы бұйрықты құрылымдар мәтіндік семантика негізінде сипаттауды қажет етеді. Олар да тұтас мәтіндегі жағдаяттың астарымен субъектінің болжау, жорамалын даралаған. Бұл ерекшелікті тұтас мәтіндегі тарауаралық қатынастан айқындаймыз. Мысалы: – *Айтсын, айтсын. Шұбар барды айтты, кесімді Абай ағам айтсын!*– деп *Ысқақ та тез көне кетті* (М. Ә.). Мұндағы «айтсын» тұлғасына аяқталған бұйрықты сөйлемін тарауаралық сөйлемдердің құрамдас бөлігі, мағыналық жалғасы ретінде қабылдасақ, жақсылықты болжап тұрған субъективтік көзқарасты түсінеміз (оған контекстегі субъектаралық қарым-қатынас астары әсер етеді. Яғни, жағдаятты ескере талдауға назар аударамыз). Мұндай бір тұлғаның бірнеше функцияны атқаруы грамматикалық құрылымдардың жұмсалыу мақсатын, қолданыстағы функциясын мәтін мазмұны бекітетінін, мәтінаралық семантикалық байланыс айқындайтынын тағы бір дәлелдейді.

Нәтижелер. Салыстырыла талданған хабарлы, сұраулы сөйлемдердің «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін түрлендірудегі қызметіне қатысты төмендегі нәтижелер сараланды:

- «болжау», «жорамалдау» субъективтік көзқарасты жеткізуде, хабарлы сөйлемдердің мүмкіндігі жоғары;
- хабарлы сөйлемдер құрылымында «болжау», «жорамалдау» модальді мәндері ашық грамматикалық формалардың белсенділігімен жүйеленеді;
- бұл қызметте сұраулы, бұйрықты сөйлемдер имплицитті амалдар ретінде көзге түсіп, үнемі мәтін аясында талдауды қажет етеді;
- мәтін аясында сұраулы, бұйрықты сөйлемдер контекстік семантика және тілдік бірліктердің прагматикалық қызметі әсерінен түрленуге бейімделеді;
- сондықтан сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін жеткізу қызметі функционалды бағытта талдауды қажет етеді, бұл жағдайда мәтіндегі семантикалық кеңістік маңызды;
- тек семантикалық кеңістікте сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің атқарып тұрған

функциясын дәл анықтау мүмкін болмақ.

Қорытынды. Тіл бірліктерінің бір бағыттағы қызметіне қарай бірігуге бейімділігі – субъективтік модальділіктің ішкі семантикалық мәндерінің жасалуын жан жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Мәселен, айтылу мақсатына қарай хабарлау, сұрау, бұйыру функциясын атқаратын дербес сөйлемдер функционалды грамматика тұрғысынан қызметіне қарай бірігіп, «болжау», «жорамалдау» модальді реңктерін білдіретін тілдік амалдар ретінде көзге түседі. Хабарлы, сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің құрамында «болжау-жорамалдау» модальді мәні модаль сөздерінің, демеуліктердің, қыстырма сөздердің, кейбір етістік тұлғалардың, лексикалық бірліктердің қатысымен және контекстік семантика ықпалымен (тілдік емес факторларды ескере талдағанда) белсенетіні байқалды. Бұл ерекшеліктер қарапайым құбылыс емес. Функционалды бағытта ескерілетін, тілдік бірліктердің қызметтік, қолданыстық, жұмсалымдық сипатын анықтайтын грамматикалық құбылыстар. Осындай талдаулар грамматикалық құрылымдардың кешенді жүйесін, субъективтік модальділіктің жасалу жолдарының ішкі байланысын, қатысын топтастыра қарауға бағыттап, қазіргі лингвистикадағы функционалды-семантикалық өріске біріктіре қарауды қалыптастырады. Мақалада «болжау», «жорамалдау» субъективтік модальділіктің жасалу жолдары барынша жинақталып талданды. Нәтижесінде субъективтік модальділіктің жасалу жолдарының алуан қырлылығына назар аударылып, оның категориялық дербестігін даралауға мүмкіндік жасалды.

Әдебиеттер:

1. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
2. Бондарко А. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
3. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
4. Нұрмаханова Ә. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1982. – 180 б.
5. Исаев С. Қазақ тілі. – Алматы: Қайнар, 1993. – 158 б.
6. Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 159 б.
7. Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: 10.02.02 қазақ тілі мамандығы бойынша филол. ғыл. докт. ... дис. автореф. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2002. – 53 б.
8. Құлманов С. Қазақ тіліндегі мүмкіндік модальділігінің функционалды-семантикалық өрісі. – Алматы: Ценные бумаги, 2006. – 155 б.
9. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. – М: УРСС, 2004. – 138 б.
10. Қараев М. Қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 210 б.

Ж.А. КУСАИНОВА

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан

С.Н. САМЕНОВА

Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

ВЫРАЖЕНИЕ МОДАЛЬНЫХ ОТТЕНКОВ «ПРЕДПОЛОЖЕНИЯ» И «ДОГАДОК» В СИНТАКСИСЕ

Аннотация. Современные достижения структурного направления в синтаксисе до сих пор не охватывают всех аспектов категории модальности. Категория модальности описывается только с точки зрения объективной модальности, отношения к реальным или нереальным действиям. Однако грамматические признаки субъективной модальности, используемые в речевой деятельности, требуют более

детального исследования. В статье авторами определяется сложная, масштабная закономерность категории модальности, которая имеет свою структуру, способ самостоятельного образования, систематизирующаяся в межфразовых связях или в рамках текста. С этой целью в научной статье проанализированы возможности функциональной грамматики, способы создания модальных оттенков предположения, догадки, с учетом внутренней связи имеющихся в ней единиц. Доказано, что проявления модального смысла предположения на уровне предложений являются структурами, которые дифференцируются и классифицируются в зависимости от цели высказывания: используются совместно в зависимости от функций повествовательных и вопросительных предложений, образуют функционально-семантическое поле предположения. Способы составления прогнозно-предположительных значений исходят из семантического значения глагола «болжау» (предполагать, предвидеть, прогнозировать) в составе повествовательных, вопросительных, повелительных предложений, образуемых с помощью суффиксов -ар, -ер и модальных слов «болар», «шығар», «жарар», служебных слов «сияқты», «тәрізді» и при помощи контекстной семантики.

Ключевые слова. субъективная модальность, семантическое поле, оттенок предположения, оттенок прогнозирования, повествовательное предложение, вопросительное предложение, повелительное предложение.

ZH.A. KUSSAIYNOVA

Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan

S.N. SEMENOVA

E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

EXPRESSION OF MODAL «SHADES» OF «ASSUMPTION» AND GUESSWORK IN SYNTAX

Abstract. Present-day achievements of the structural direction in syntax still do not cover all aspects of the category of modality. The category of modality is described only in terms of objective modality, relation to real or unreal actions. However, the grammatical features of subjective modality used in speech activity require a more detailed study. The authors of the article define a complex, large-scale pattern of the category of modality, which has its own structure, a method of self-derivation, systematized in inter-phrase links or within the text. With this regard, the research paper analyzes the possibilities of functional grammar, ways of creating modal shades of assumption, prediction, taking into account the internal connection of the units in it. It has been proved that the manifestations of the modal meaning of the assumption at the sentence level are structures that are differentiated and classified depending on the purpose of the statement: they are used in conjunction depending on the functions of declarative and interrogative sentences, form a functional-semantic field of assumption. Methods for compiling predictive - suppositional values are based on the semantic meaning of the verb "bolzhau" (expect, foresee, predict) as part of narrative, interrogative, imperative sentences formed with the help of suffixes -ar, -er and modal words "bolar", "shygar", "zharar", service words "siyaqty", "tarizdi" and with the help of contextual semantics.

Keywords. subjective modality, semantic field, shade of assumption, shade of prediction, declarative sentence, interrogative sentence, imperative sentence.

References

1. Amanjолоv S. Qazaq tılı teoriasynyñ negızderı. – Almaty: Ğylym, 2002. – 368 b.
2. Bondarko A. Teoria funkcionälnoi gramatiki. Temporälnöst. Modäl-nöst. – L.: Nauka, 1990. – 263 s.
3. Ämırov R. Jai söilem sintaksısı. – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 199 b.
4. Nürmahanova Ä. Qazırgı qazaq tılı. – Almaty: Mektep, 1982. – 180 b.
5. İsaev S. Qazaq tılı. – Almaty: Qainar, 1993. – 158 b.
6. Jaqypov J. Söileu sintaksısınıñ sipattary. – Qarağandy: QarMU, 1998. – 159 b.
7. Ernazarova Z.Ş. Qazaq söileu tılı sintaksistik birlıkterınıñ pragmatikalıq negızderı: 10.02.02 qazaq tılı mamandyğy boıynşa filol. ğyl. dokt. ... dis. avto-ref. – Almaty: A.Baitürsynüly atyndağy Tıl bılımy instituty, 2002. – 53 b.
8. Qұлmanov S. Qazaq tılındegı mümkindik modaldılığınıñ funksionaldy-semantikalıq örisı. – Almaty: Sennye bumagi, 2006. – 155 b.
9. Gälperin İ. Teks kak obekt lingvisticheskogo issledovania. – M: URSS, 2004. – 138 b.
10. Qaraev M. Qazaq tılı. – Almaty: Ana tılı, 1993. – 210 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Кусаинова Жайнагуль Айтмаганбетовна – филология ғылымдарының докторы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің қазақ және орыс тілдері кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан.

Кусаинова Жайнагуль Айтмаганбетовна – доктор филологических наук, доцент кафедры казахского и русского языков Казахского агротехнического университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Kussainova Zhainagul – doctor of Philology, associate Professor of the Kazakh and Russian languages of the Kazakh agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, Kazakhstan.

Саменова Света Нұртаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің қазақ тіл білімі кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан.

Саменова Света Нұртаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языкознания Карагандинского университета им. Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Samenova Sveta Nurtaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics of the E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan.